

ИКОНОМИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ НА ИВАН ПОСОШКОВ (1652 - 1726)

Произведенията на Иван Посошков са интересни най-малкото по три причини. Първо, това е полезно за запознаване с оригинални и често подценявани неевропейски автори, за определяне на тяхната специфика и място в еволюцията на *икономическото и социологическото мислене*, за отговор на въпроса доколко икономическата и социалната мисъл е отражение на особеностите социално-икономическото развитие и доколко тя е плод на разпространение на икономическите идеи. Второ, подобен анализ би бил от полза не само за обогатяване на историята на икономическата и социалната мисъл, той би могъл да допринесе и развитие на самата *теория*, да генерира нови направления за анализ (например в случая на Посошков за връзката “власт-пари”). Трето, дори само поради факта, че Посошков твори в преходен и сложен за Русия период (реформите на Петър I) дава ценни *практически идеи* за съвременето, за днешната руска действителност и за постсъветския период.

JEL: B00, B41

Иван Посошков (1652-1726) се смята за автор на първия систематичен икономически и социален трактат в Русия. Въпреки неговата важност за развитието на социалната мисъл в Русия името му не присъства в основните произведения по история на икономическата мисъл (мога да посоча например това на Шумпетер).¹

Преди да се разгледат икономическите идеи на Иван Посошков, е нужно да се отбележат някои факти и особености както от неговия живот, така и от развитието на Русия през този исторически период.

Иван Посошков е самоук, самобитен (self-made),² природно интелигентен руски *предприемач*, селянин по произход, който в рамките на своя живот се заема с различни по тип дейности - работи в монетния двор, прави няколко технически и стопански иновации (например машина за сечене на монети, апарат за производство на игрални карти, производство на водка,

---

¹ Посошков, разбира се, присъства в големите синтези на икономическата и социалната мисъл в Русия, например като този на Булгаков (2007 [1919], с. 240; с. 245-249; с. 251-256; с.260). В българската литература за Иван Посошков е писано рядко. Изключение прави представянето на неговия портрет от Катя Бекярова в книгата ѝ, посветена на руската икономическа мисъл (Бекярова, 2008, с. 35-45), както и някои интерпретации на паричната теория на Посошков, предлагани в курсовете по теория на парите на Симеон Демостенов, творил преди всичко между двете световни войни.

² Посошков сам твърди, че е “неграмотен, необучен, прост човек” (с. 205). Интересно е дапомним, че подобен личностен тип – самоуци и самобитни мислителни, черпеци своите идеи от практика и ежедневието, имат и повечето представители на меркантилизма, което често е било обект на подигравки от Адам Смит (вж. също Gonnard, 1935, Т. 1, р. 162-289; 1936, Т. 2, р. 1-214). В този смисъл Иван Посошков не е никакво изключение.

канцеларска хартия³), занимава се с винопроизводство, в края на живота си е собственик на селяни и т.н. Най-важното обаче е, че той има активна обществена позиция, като многократно пише писма и проекти за стопански и технологични реформи в страната, отправени както към Петър I, така и към други държавни служители, които писма и идеи в крайна сметка му костват живота. Посошков умира в затвора, формално обвинен в неплащане на дългове, но можем да предположим, че една от истинските причини за неговата съдба са постоянните му опити да предлага реформи (по-подробно за живота и творчеството му вж. в Кафенгауз, 1951; Lewitter, 1973).⁴ Произведението на Посошков „*Книга о скудисти и богатстве*“, публикувано през 1724 г., и до днес се смята за първото систематично икономическо произведение в Русия (Кирдина, 2003).⁵ Историята на самата книга е любопитна (вж. Платонов, 1989, с. 100-131). Фактите доказват, че тя привлича вниманието още на М. Ломоносов (1711-1765), в чиито предложения за реформи има много сходства с тези на Посошков, а впоследствие през 1842 г. книгата е „преоткрита“ и издадена от проф. М. Погодин (1800-1873). Първият ѝ превод е на немски език през 1878 г. (Bruckner, 1878).

Когато говорим за общата картина на руската действителност в тази епоха, е нужно да отбележим *реформите*, предприети от Петър I (между другото в условията на дългогодишни войни), които водят до модернизация и пренос на редица западноевропейски административни практики, институции и технологии. Те целят да превърнат Русия от периферна и изостанала страна във водеща модерна индустриална сила, както и отчасти да ограничат абсолютната монархия. Дава се тласък на развитието на науката, създава се Академията на науките и редица университети, изплащат се младежи на обучение в Германия и Холандия (сравни с Япония). В същото време, както по-късно подчертава и Георги Плеханов, се съхранява и дори укрепва крепостничеството. Ще отбележа например мащабната по западен образец парична реформа, предприета от Петър I след посещението му в Англия и след разговори с управителя на монетния двор Исак Нютон за неговия опит от голямото пренасичане и изобщо за организацията на паричната система. Що се отнася до паричните идеи на Петър I, любопитно е да се узнае дали при посещението си в Париж се е срещал с Джон Лоу, за което няма свидетелства, но пък съществуват доказателства за това, че впоследствие (след паричната криза във Франция) той кани Лоу в Русия, покана, която не се реализира. Разбира се, институционалните и административните реформи

³ Интересно, все дейности свързани или с държавата, или с хазарта!

⁴ За Посошков вж. още: Bruckner (1878), O'Brien (1955), Платонов (1989), Осипов (2003). В Lewitter (1973) е представена изключително богата библиография, засягаща творчеството и периода, в който живее Иван Посошков.

⁵ Разбира се, редица икономически идеи могат да бъдат открити в някои писания до Иван Посошков, в книгите на живелия дълго време в Русия хърватски книжовник Юрий Крижанич (1618-1683), както и в „Русская правда“ и „Домострой“ (вж. Lavrin, 1966 и Платонов (ред.), 1995).

на Петър I са срещали съпротивата и инерцията на руската традиция и самобитност, а относно ефективността и нуждата от тях се спори и до днес. Тук за нас е важно да отбележим, че Посошков живее в преходен период за руското стопанство и общество, във време на борба на две основни тенденции – на руската самобитност и на западната модерност, започнали още от XV век (за подробности вж. Pipes, 2009 [2005]). В такъв смисъл периодът е подобен на този, който преживя Русия (за кой ли път) след разпада на съветската система, когато отново на преден план се появи дилемата затвореност или включване в световното стопанство, запазване на собствените традиции или пренос на глобалните институции.

Погледнато *хронологично*, Посошков живее, когато в Европа въпреки остатъците от средновековни и меркантилистски възгледи набират сила теориите на физиократите (Франсоа Кене живее в периода 1694-1774 г.) и когато се подготвя почвата за появата на класическата политическа икономия (книгата на Посошков е писана през 1724 г., една година след раждането на Адам Смит).⁶ Важно е също да се отбележи, че като се има предвид личният и професионален живот на Посошков (който според някои съветски изследователи не е знаел чужд език), той едва ли е имал директен достъп до практиката в Западна Европа. За това може да се съди само по разкази и практически опит. Например самият Посошков посочва, че контактува с чужди търговци като Юрий Фробус - вносител на машина за сечене на медни монети (между другото Посошков е бил единственият руснак, способен да овладее машината).⁷ Тази "интелектуална изолация" прави още по интересни неговите прозрения и идеи,⁸ неговата руска самобитност (вж. Кирдина, 2003).

Казано накратко и в рамките на предварително обобщение, жанрът на книгата на Иван Посошков е диалог с монарха относно възможностите за реформи, а научната дисциплина може да определим като *икономическа*

⁶ Антоан де Монкретиен (1575-1621), Уилям Пети (1623-1687), Пиер Буагилбер (1646-1714), Жан Боден (1530-1596), Жан Балтист Колбер (1619-1683), Лок (1632-1704), Пуфендорф (1632-1694), Волтер (1694-1778), Монтескьо (1689-1755), Жан Жак Русо (1712-1778), Дейвид Хюм (1711-1776), Иммануил Кант (1724-1804).

⁷ Chambre (1963, p. 362-363) изказва хипотезата, че Посошков (а и цялата руската икономическа мисъл през този период) може би е бил повлиян от полските меркантилисти, някои от които са били добре познати в Русия и са били преведени на руски (Andre Fgysz-Modrzewski, 1561 и Nicolas Corneille, 1519). Ако разширим малко фактите, то известният интелектуалец от този период Василий Татищев (1686-1750) познава добре Монтескьо, Хобс, Лок, Хуго Гроций и най-вече философа Кристиан Волф (Christian Wolff, 1679-1754), когото между другото цени високо и Феофан Прокопович (1681-1736) (вж. Pipes, p. 49 и сл.). Според мен някои от идеите на Посошков са много близки до тези на немския камерализъм, които, както знаем, проникват по времето на Петър Велики, и които несъмнено Посошков е чувал, дори и да не е чел.

⁸ Въпреки че Петър I предприема програма за превод на основните западни мислители, повечето преводи се появяват след неговата смърт и кончината на Посошков - например основната книга на Пуфендорф излиза през 1718 г (писана през 1682) по препоръка на Петър I. Пайпс твърди, че през XVII век руската политическа мисъл е примитивна в сравнение с европейската (Pipes, p. 74). Първото свободно (вольное) икономическо дружество в Русия е учредено през 1766 г.

социология на богатството (Chambre, 1963, p. 337). Напълно в хармония с проблематиката и стила на икономическите и социалните учения от този период Посошков си поставя за задача да реши въпросите за *богатството*: от какво се състои то; кои са неговите елементи; как се мери; как да се стимулират факторите, които го увеличават и как да се преодолеят тези, които го намаляват; как могат да се намерят нови източници за богатство; каква е връзката между богатството на народа и на суверена (монарха); как да се увеличи богатството на монарха, да се подобрят приходите на неговата хазна и т.н. В книгата на Посошков анализът на богатството е определено социологически, защото предлаганата от автора структура на богатството, както и неговите източници са съпътствани с детайлно и критично изследване на социалните групи и класи, на техните интереси и поведение. Логично структурата на книгата следва представянето на основните социални групи в Русия - църковните служители, военните, представителите на съдебната система, търговците, занаятчиите, бандитите, дворяните и селяните, за да стигне накрая до самия монарх и неговите интереси. Анализът на социалните групи, въпреки че присъства и в западните произведения, има своите дълбоки традиции в Русия, където в резултат от реформите на Петър I ригидната стратификация набира сили и става основна характеристика на руското общество (вж. Ключевский, 2003, [1884/1885], Pipes, 2009 [2005]). Книгата на Посошков съдържа не само нормативен анализ на състоянието и поведението на отделните съсловия, но и конкретни предложения как да се променят нещата, какви реформи да се предприемат.

Икономическите идеи и предложения на Посошков са органично обвързани с принципите не само на икономическата целесъобразност и ефективност, но и със *социалната справедливост* и *морала*. Освен това икономиката е вградена в широк социален контекст, в контекста на принципа на *стопанството*, който също има своите особености в руската икономическа мисъл (вж. също Булгаков, 2007 [1919]).⁹ Неточно и пресилено е според мен твърдението на Светлана Кирдина (2003, с. 91), че за разлика от Адам Смит, който е представител на политическата икономия, Иван Посошков е представител на "духовната политическа икономия" (пак според нея той е различен и от меркантилистите, и от камералистите, и от физиократите). Защото моралът и принципът на стопанството са типични за представителите на меркантилистското учение, за което и до днес се спори дали е по-скоро сбор от практики и административни мерки, отколкото теоретично направление (за спора между Винер и Хекшер вж. Etner, 2006, p. 125-135). Ако пък следваме твърдението на Шумпетер относно формирането на класическата политическа икономия, можем да открием силното влияние на средновековната икономическа мисъл (схоластиците и Тома Аквински са

---

⁹ Според Пайпс корените на подхода на стопанството могат да се обяснят исторически с факта, че още от монголското иго и от византийската традиция суверенът управлява държавата като частна собственост (той е *государь*).

били познати в Русия). В този смисъл е трудно да се каже дали Посошков е закъснял представител на средновековната мисъл, или предтеча на класическата икономия.¹⁰ Ако пак погледнем от позициите на морала и широкото разбиране за икономиката (стопанството), той несъмнено е близък до камералистите (и по-късно - до историческата школа) и се различава от физиократите, за които основно е научното и рационалното разбиране за света. Посошков е различен и от живелия по-късно Сей, който яростно критикува меркантилистите за тяхната ненаучност и смесването на икономическите закони с религията и морала (вж. Etner, 2006, p. 74).

Поставянето на *богатството* (с което се отъждествява и *щастие*) като основна ценност и цел е типично за меркантилистите. Те го идентифицират с трупането на пари (ценни метали), което пък от своя страна става чрез държавно стимулиране на търговията и износа и водене на войни за завладяване на колониални пазари. Нарастването на парите, както и увеличаването на населението са основни за меркантилистите. Въпреки редица сходства според мен Посошков е значително по-модерен и по-комплексен автор, а също и по-прозорлив, поне от меркантилистите от края на XVII век (в този смисъл не съм съгласен с обвиненията за незападничество и недостатъчна модерност, отправено му от Lewitter, 1973).¹¹ Той не само не свързва богатството с парите (макар и понякога да казва, че те са елемент на богатството, особено външните пълноценни пари), но смята, че източниците на богатството са многобройни – могат да се открият в почти всички сфери на стопанска дейност, което е отличителен белег на класическата политическа икономия (вж. Etner, 2006, p. 63).¹² Освен че разглежда труда и неговата производителност като основни източници на развитието на Русия, Посошков смята, че всеки труд е производителен – и материалният, и духовният. В книгата му могат да се открият някои идеи за разделението на труда, макар и не в тази форма, която по-късно предлага Адам Смит.

В духа на модерното разбиране проблемите за *максимизация на богатството на Русия, на царя, на народа и на отделните руснаци*, което е сходно с *минимизация на бедността (скудост)*, са видени като напълно съвместими, за разлика от Средновековието, когато се е смятало, че “бедният народ несъмнено е доказателство за богат монарх” (думи на Макиавели). Посошков отъждествява суверена (в случая самодържавния руски цар) с

¹⁰ Подобна интерпретация открих у Chambre (1963, p. 346), според когото “мисълта на Посошков се намира на границите на двата икономически свята на Русия - света на Средновековието и света на модерността”.

¹¹ Вж. също O'Brien (1955), според когото Посошков е различен и от меркантилистите, и от физиократите, за него той е *преходен автор*. Аз лично смятам, че идеите на Посошков имат много общи черти с тези на късните меркантилисти от първата половина на XVIII век (относно късния меркантилизъм вж. Монрое, 1923, p. 272-289; Gonnard, 1935/1936).

¹² Не съм съгласен обаче с Chambre (1963), че поставянето в центъра на анализа на самата тема за богатството е вече само по себе си нещо уникално.

божественото, а неговият суверенитет е неотделим и неограничен. В този смисъл възгледите на му за *суверенитета* са подобни на живелия преди него Боден - суверенитет на монарха, и се отличават от тези на живелия след него Русо, който говори за суверенитет на народа. Първото условие за растеж на богатството, макар и да не е споменато изрично, е спазването на *етичните и религиозните* (в случая на православието) принципи, които са изнесени в началото на книгата. В богатството са включени както материалните, така и нематериалните, духовните блага (*правдата* например). Както вече споменах, тези религиозни и морални принципи могат да се разглеждат и като продължение на средновековната мисъл, особено тази на схоластиците, и като зародиш на класическата политическа икономия. Затова Посошков е особено критичен към църковните служители, нарушаващи религиозните и етичните норми, както и е загрижен за липсата на религиозна самодисциплина у населението. Водещата роля на православието е исторически определена, като се има предвид, че особено през монголското иго (до 1468 г.) манастирите в Русия са центрове на богатство и на власт, те са основните собственици на земя и затова логично там са огнищата на руската икономика.¹³

Проблемите на *армията* и на военните са изнесени на втори план, което също е напълно логично за времето си, защото издръжката на армията е основен разход в периода на продължителните, особено Северните войни. Посошков смята, че функциите на армията носят полезен характер, напълно в духа на меркантилизма, за който държавната власт е основна (ако се позовем на Ели Хекшер, 1879-1952). И в двата случая той предлага изключително полезен и модерен анализ "разходи – ползи" (вкл. на оптималното заплащане на войниците, и то в пълноценни пари,¹⁴ което предпазва от военни бунтове, на частните доставки за армията) и в този смисъл напълно се вписва в последващото развитие на икономическата мисъл в Европа, тръгнала по пътя на "рационалното научно пресмятане", на анализа на полезността и на разходите.

От особен интерес е подчертаването на ролята на *законодателната и съдебната система* за икономическото развитие и за нарастването на богатството, както и на принципа на справедливостта (*правда*). Посошков смята, че се търпят големи загуби на богатство поради липсата на правда (с. 210). Съдебната система е лоша, бавна, тровава и корумпирана, нужно е да се даде възможност за извънсъдебни решения, а проблемът с качеството и поведението на свидетелите изисква най-бързо решение. Защита на правата на кредиторите и регулиране на отношенията кредитор - дебитор, проучване на затворите, мерки против бегълците ("да няма човек без работа") и др. - всичко това се разглежда през призмата на арбитража разходи - ползи. Любопитни са анализите на

¹³ Чак при Петър I (1721) църквата окончателно преминава под контрола на царската власт.

¹⁴ Военните бунтове, предизвикани от плащане в обезценени пари, са типични за империи, в които войската е не само наемна, но и от решаващо значение. Такива бунтове преживява и Отоманската империя (за бунтовете на еничарите вж. Ратук, 2000).

известната руска традиция на *правеж*, когато длъжникът ежедневно е бит публично с камшик (кнут) и семейството му е репресирано.¹⁵ Тази практиката според Посошков трябва да се замени с насилствена работа (която добре познаваме от времето на Сталин).¹⁶ Това звучи изключително модерно в светлината на съвременния институционален анализ и икономическия анализ на правото и законодателството. Нещо повече, в развитието на посткомунистическите икономики, в т.ч. и на постсъветска Русия, могат да се открият удивително много сходства. В определен смисъл тези сходства са обезпокоителни, защото могат да се интерпретират като наличие на детерминизъм в руското общество към корупция и неефективност на съдебната система. Разбира се, погледнато от позициите на икономическата мисъл, анализът на ролята на съдебната система и законодателството има своето силно присъствие у камералистите, някои от които, както е известно, са съветници на руските царе, вкл. и на Петър I. Ще отбележа, че редица от новите закони, които предлага Посошков и които предполагат консултации с всички групи при вземане на важни решения, го нареждат сред привържениците на тези, които поставят определени ограничения на абсолютната монархия (с. 224).

Изследванията и прозренията на Посошков върху останалите групи и класи – *търговци, занаятчии, дворяни и селяни*, могат да се представят като синтез (или по-скоро смесица) от елементи от теоретичните системи на меркантилистите и физиократите, както от елементи на икономическата философия на Средновековието. Според него всички дейности – и търговията и занаятчийството (манифактурата), и земеделието, са важни за нарастване на богатството. Както е известно, според физиократите и за разлика от меркантилистите индустрията и търговията са безплодни дейности, а търговците и индустриалците – “стерилни класи”.

Подобно на физиократите, Посошков смята, че *дворяните (земевладелците)* са “вредна” класа, която той не само аргументирано критикува за паразитизъм и злоупотреби, но и прави конкретни предложения за реформи. Според Посошков *абсолютен* собственик на земята и на селяните е царят, а дворяните са собственици само временно, и то упълномощени от монарха. *Селяните* са основната производствена сила и само монархът може за разполага с тях (не дворяните), в този смисъл селяните са крепостници, роби на царя. Така по отношение на земята и селяните може да се каже, че няма частна собственост (според мен Посошков не вижда и не разбира нейната роля), а собствеността изобщо е тъждествена със собствеността на царя. Богатството и благосъстоянието на селяните и това на царя са едно и също нещо. “Беден селянин – беден цар, богат селянин – богат цар” (думи и на Хобс, и на Кене).

¹⁵ Тази практика на наказание на кредиторите съществува в Средновековна Европа още от времето на салическото право. Известно е, че през XI век 25 удара по гърба на длъжника са били равни на 300 златни солиди (вж. Gonnard, 1935, p. 65).

¹⁶ Вж. Командная мобилизационна экономика Грегори (2006 [2004]). Политическая экономия сталинизма. Москва: “Росслэн”.

Що се отнася до *индустрията и занаятчийството*, то Посошков може да се разглежда като предшественик на идеите на руския историк Александър Гершенкрон. Посошков предлага да се отпускат *държавни кредити* на изгодни условия за развитието на индустрията и занаятчийството (500 - 600 рубли при 6% за годишен заем и 1% за тримесечен), т.е. активна индустриална политика.¹⁷ Тези заеми се предоставят без бюрокрация и се описват в специален общ регистър (с. 222). Предлага се подобни кредити да се отпускат и на търговците (с. 268). Посошков подчертава ролята на иновациите и на предприемача, като дава пример със себе си (той е направил 5-6 нововъведения), изказва се за защита на авторството - все позиции, които го правят предтеча на идеите на по-късно живелия Ричард Кантиийон.

По отношение на *външната търговия* възгледите му са определено протекционистични – той пропагандира автаркия, различни правила за руснаците и чужденците и най-строги наказания за тези, които не ги спазват (кнут). Посошков е за монопол на външната търговия, който, любопитно е да отбележим, под една или друга форма винаги е лежал в основата на руската и дори съветската икономика (монопол при Ленин). Актуално звучи и друга негова мисъл - че Русия не бива да изнася суровини, а готови продукти, трябва да се стреми да ограничи вноса (да произвежда сама плат и дрехи). Във *вътрешната търговия* Посошков предлага строги регламентации, право на търговска дейност само в рамките на груповата йерархия, чинове (според които търговците ще носят съответно отличаващо ги облеклото), както и държавна намеса при регулирането на повечето цени. (Като цяло Посошков е против свободното (пазарно) ценообразуване,¹⁸ особено в сферата на алкохола и др., за него цените са функция от волята на царя, на неговата власт.) Посошков дефинира *справедливата цена* пределно общо като такава, при която няма мамене. Имплицитно той не приема не само промените в относителните цени, но и общото повишение на цените, което се наблюдава при царуването на Петър I.

Свързвайки силата на парите с успешността на външната търговия, според Посошков обвиненията на чужденците за това, че русите "подценяват националните си пари", за да увеличат износа и да ограничат вноса си, са неверни и че в действителност чужденците са виновни, защото предлагат своите стоки на високи цени. Казано на съвременен език, става дума за влиянието на реалния валутен курс върху конкурентоспособността на чуждите стоки. В този меркантилистичен момент от теорията на Посошков също се прави анализ на

---

¹⁷ Петър I несъмнено е повлиян от идеите на Колбер (1619-1683), който провежда такава политика във Франция, и според мен не е възможно Посошков да не е бил поне отчасти запознат с Колберовата политика.

¹⁸ Светлана Кирдина споменава, че в едно от съхранилите се копия или преписи от книгата на Посошков неизвестен читател е отбелязал на страниците: "Старче, не трябва да се установява единна цена, та нали дори стоката да е една и съща, то добрината (...) не е, или ти просто лъжеш" (Кирдина, 2006, с. 98). Несъмнено този читател е бил значително по-напреднал в теоретично отношение, защото е отбелязал субективността при определяне на цените, т.е. на ценността.

отделни заинтересувани групи (например от силата на националните и чуждите пари), поради което го определям като *социологически меркантилизъм*.

Както посочих, *селяните* са основен производствен източник, те са и основна база за фискални приходи. Посошков предлага оптимизиране и *опростяване на данъчните ставки* (с. 358) (на съвременен език - плосък данък, интересно подобен данък беше въведен от Путин през 2001 г.), както и промени на данъчната база – той предлага дворът да стане облагаемата единица в селското стопанство. Новият данък трябва да максимизира приходите на царя, но и да не разорява домакинствата (с. 221). Единната данъчна ставка трябва да се плаща от всички съсловия.

От особен интерес е анализът на *бандитството*, което очевидно е от страната на спадане на богатството, дори само защото намалява работната сила. Наличието на бандити през този период е реален проблем за Европа, за който често се пише (Томас Мор, подобно на Посошков, предлага да се търсят причините, а не да се засилват наказанията, вж. също Denis, 2008 [1966], p. 125). В Русия обаче този проблем придобива особен оттенък, защото явлението е значително по-масово. Посошков с особена неприязън говори за съществуването на дворяни (помещики) - бандити, които освен всичко са защитени от съдиите (с. 299), и подобно на Мор твърди, че един престъпник “колкото по-дълго седи в затвора, повече вреди” (с. 215). Това веднага ни кара да направим паралел със случилото се в Русия през 90-те години на XX век, когато се развиха разнообразни бандитски практики (Яковлев, 2006, Волков, 2005). Посошков предлага редица мерки - от наказания до въвеждане на системата на паспортите и т.н.

Изключително интересна е последната част от книгата на самоукия автор, където той анализира *богатството на монарха*, на царя, представлявано от неговата хазна.¹⁹ Според Посошков основната задача е да се увеличат приходите и да се намерят нови източници за тях. Разходната част не е изследвана, но може да се предположи, че отчасти това е направено при анализа на войската. Освен повишаване на събираемостта на данъците чрез опростяване на ставката (и нейното намаляване, (!) за да се увеличи събираемостта), разширяване на данъчната база и подобряване на ефективността на събирането, освен анализ на митата и на приходите от монопол върху солта и ликьора, от особен интерес са предложенията за значително нарастване на *паричния доход* – сеньоража. В рамките на анализа на паричния доход Посошков изказва интересни идеи по повод на парите и паричната реформа (с. 374-380), на които ще се спра малко по-обстойно, макар и не в степента, в която те заслужават внимание.²⁰

¹⁹ В този смисъл той е бил прогресивен за времето си (вж. анализа на руския консерватизъм от Pipes, 2009 [2005]), защото е отличавал богатството на монарха от това на държавата.

²⁰ Трябва да се отбележи, че Посошков има практически опит в сеченето на монети, защото работи в монетния двор, а също, че още 1699-1700 г. пише проект (несъхранен) за монетни реформи (след това и през 1708 г.), а през 1718 г. подготвя доклад до царя за фалшифицирането на монети и за монетната реформа.

Идеите на Посошков за парите са напълно в духа на тогавашната епоха – той дели *паричното обръщение на външно и вътрешно*. Външните пари трябва да са пълноценни и по отношение на тях авторът е металист - разглежда ги не само като стока, а и като символ на силата на суверена, божествен по своя характер.²¹ Златните и сребърните пари трябва да бъдат с такава чистота и качества,²² че да са символ на висшата вяра и неделимата власт. Докато по отношение на златото Посошков е либерален (да кажем, антимеркантилист, защото е за неговото свободно изнасяне), по отношение на среброто според него износът трябва да бъде забранен (тук е, да кажем, меркантилист, защото отбелязва, че чужденците “искат да източват пари от нас”, с. 352). Що се отнася до вътрешното обръщение, което в Русия е *медно*, то Посошков е отявлен номиналист и предлага монетна реформа - пренасичане (сходна с реформата в Англия), при което царят определя по-висока номинална стойност на тези медни монети. Това би донесло огромни печалби, които са изчислени от автора при различните номинални стойности на медните монети (с. 378).²³ Според Посошков последните трябва да се секат в Русия, а да не се внасят. Той смята, че сенъоражът е “най-царственият доход, който произтича изцяло от благоволенieto на суверена” (с. 375).

Посошков посочва и аргументира едно фундаментално по негово мнение различие по отношение на парите в Русия и в Европа. Става въпрос, разбира се, за вътрешното парично обръщение, за тази част от паричната маса, която циркулира в пределите на царството. Според него “чужденците отбелязват ценността на техните монети според металното съдържание, а не според волята на техните крале; те уважават среброто и медта повече от техния суверен! Но ние се обръщаме към нашия монарх както към Бога и сме загрижени за неговото уважение, а най-силно сме загрижени за неговата воля” (с. 375).

Или с други думи, русите ценят парите и вярват в тях, защото са символ на властта на царя, те са номиналисти, а металното съдържание не е от значение. Парите в Русия са пари-знак, а не пари-стока, т.е. доминира *valor impositus*, а не *bonitas intrinseca*.²⁴ По-нататък същото е казано по друг начин: “Аз отговарям: ние не сме като чужденците; нашата грижа не е ценността на медните монети, а славата на царя, медните монети не са ни толкова скъпи както името и титлата на царя. Ето защо отчитаме не толкова теглото на медта в монетите, а надписа на негово величество върху тях” (с. 376).

---

²¹ В своя анализ на руската политическа история и политическа мисъл Pipes (2009 [2005]) представя редица идеи относно причините за руския абсолютизъм, където “царят е субститут на Бога”.

²² Всичко, което носи името на царя, трябва да е чисто (с. 378).

²³ Интересно е да се отбележи, че подобно обезценяване на медните монети съществува в средата на XVII век и то води до т. нар. медни бунтове (вж. повече за историята на паричните системи в Русия и за някои от паричните реформи Nenovsky, 2009] Raskov, 2006).

²⁴ Както вече посочих, номинализмът е широко разпространен в Средновековието (например Тома Аквински), където има припокриване на пари, конвенция, закон и монарх (Monroe, 1923, p. 27).

Обяснението, което дава Посошков на тази разлика, е свързано със силата на властта в Русия и вярата на руския народ в монарха: “В чуждите страни кралете нямат повече власт от народа и затова тези крале не могат да осъществят пълната сила на своята воля; реалната власт е в техните поданици, най-вече търговците. В природата на дейността на тези търговци е за гледат монетите като количество стока и ликът на краля, отпечатан върху тези монети, служи за гаранция, че монетите съдържат точно толкова метал, колкото е отпечатан на монетата. Но според нашия прост начин на мислене това отпечатване не само че не е чест, а е обида за монарха, а именно че ценността на монетите трябва да се определя от ценността на стоката, а не от ценността, която монархът слага върху нея. [...] Но аз вярвам че това не е добър съвет за всички нас, след като нашият монарх е абсолютен и всесилен, а не е някакъв аристократ и демократ. Ето защо не среброто, дето уважаваме, и медта, дето ценим, а думите на неговото имперско величество са тези, към които имаме уважение и авторитет. Толкова са всемогъщи за нас думите на негово светлейшо величество, че той може да заповяда медните монети от едни золотник тегло да бъдат отсечени и да бъдат деноминирани като една рубла и ще циркулират вечно без колебания с ценността на една рубла” (с. 377).

Сергей Андрюшин (2003, с. 223-251) твърди, че това делене на вътрешни и външни пари е изключително руска традиция. Аз не смятам, че това е напълно така, защото за средновековната парична теория, както и за повечето меркантилисти то е основен теоретичен елемент (Mongoe, 1923, p. 115).²⁵ Това продължава чак до Адам Смит.²⁶ В действителност цялата феодална теория на парите се гради върху посоченото разграничаване на паричните обръщания и върху подчертаване на знаковата и властова същност на вътрешните пари (вж. Babelon, 1896, 1909; Fantaci, 2005, 2008).²⁷ Ако погледнем още по-назад, такова делене, и то в практически план, се отрива при древните гърци, особено при Платон в анализа на спартанската икономика (Gonnard, 1935, p. 30-31) и при някои римски автори, за които парите са *nervi rerum*. Подобно делене се наблюдава и при Тома Аквински, за когото вътрешните пари са пари-знак (Harsin, 1928, p. 116).

Ако се върнем към Посошков, то неговите парични теория и предложенията му за реформи са удивително *идентични* с тези на италианския икономист от XVII век Geminiano Montanari (1633-1687), който е един от най-оригиналните теоретици на парите по онова време (относно

²⁵ Възгледите за парите на другия руски (хърватски) мислител, отчасти икономист Юрий Крижанич (1618-1683), са несъмнено сходни с тези на ранните меркантилисти. За него парите са преди всичко метал, той специално разглежда външната търговия.

²⁶ Физиократите (например таблицата на Кене) разглеждат парите по-скоро като посредник в циркулирането на богатство. Те също виждат връзката между монархията, от една страна, и данъците и парите, от друга (Weulersse, 1910, p. 51, по Denis, p. 182).

²⁷ Разбира се, редица автори се противопоставят на феодалната теория - един от първите е може би Никола Орезъм (XIV век).

теорията на парите на Montanari вж.: Monroe, 1923, p. 90-92, 98, 108-110, 121-124, 130, 140; Faucsi, 2000, p. 31-32). Живелият по-късно Galiani (подобно на друг италиански икономист Carli) също разглежда различните закони, на които се подчиняват двата вида обръщения, като според него медните пари или малките всекидневни монети трябва да са с ниска материална ценност, в противен случай трябва да се пренасекат (Monroe, 1923, p. 249-250).

Казаното от Андрюшин, макар и не напълно вярно, е интересно, защото може да ни отведе в определена теоретична насока. Става въпрос за това, че дори и връзката между силата и структурата на властта и типа парична система да изглежда очевидна, тя рядко е анализирана. В това отношение формулировките на Посошков за начина, по който русите възприемат парите,²⁸ могат да станат повод и отправна точка за нови теории, които да анализират съвместно еволюцията на властта и на парите.²⁹

Нека се обърнем към *теорията* в книгата на Посошков. Трябва да признаем, че теоретична система почти липсва, няма и определени идеи за метода на икономическото изследване. Отсъстват например разсъждения за ценността (или ако има такива, те насочват източника на ценността към Бога и монарха, т.е. ценността е външно зададена), за частната собственост, за факторите на производство, за пазара, липсва количествената теория за парите и т.н., както и идеи за метода на стопанските анализи. В този смисъл Посошков е много по-близо до камералистите и меркантилистите и далеч от физиократите и класическата икономия.³⁰ Може да се спори за неговото място в познатата ни от учебниците верига от историята на икономическите учения. O'Brien (1955) например го смята за различен и от меркантилистите, и от физиократите, за него той е *преходен автор*. Подобна дефиниция за преходност предлага първият издател на Посошков Погодин, както и издателят му на немски А. Bruckner (които даже подчертават неговата преходност по отношение на класическата икономия).

Акцент върху спецификата на Посошков поставя и японският икономист Такака (1966, p. 22), според когото той представлява "икономическа мисъл на базиран върху селското стопанство абсолютизъм или на ориенталски деспотизъм, за който са характерни някои аспекти от меркантилизма".³¹ Това

²⁸ Подобни изказвания могат често да се открият у руските икономически мислители, както и многобройните свидетелства за това как са се възприемали паричните реформи, например въвеждането на златен стандарт през 1897 г. (вж. по-подробно Nenovsky, 2009).

²⁹ Raskov (2006) смята, че успехите на паричните реформи в Русия се определят от доверието, кредитбилността и постепенността на реформите, затова според него паричната реформа на Петър I е успешна, а тази на Алексей Михайлович – не. Въпреки че това твърдение е логично, мисля, че подобен анализ може да се задълбочи с изследването на властта в двата периода.

³⁰ Близостта на идеите на Посошков с тези на меркантилизма са подчертани от Бежарова (2008).

³¹ Интересно е да се отбележи, че в книгата си Пайпс не споменава никъде за Посошков (макар че споменава за редица други, в т.ч. и Крижанич). Това може да се обясни не толкова с пропуск, колкото със затрудненията на автора да го постави в единия или другия лагер - на славофилите или на модернизаторите.

твърдение е близко до общото, което един от най-добрите познавачи на икономическата мисъл Луиджи Еинауди (Einaudi, 1956, p. 34) изказва по повод на начина, по който трябва да се отнасяме към всеки отделен икономист: “Държа на своята теза, че всеки автор трябва да се разглежда сам за себе си, по отношение на приноса си към науката: Адам Смит не като глава на либералната школа, а по това, което е дал на тази теория; Рикардо, не като класик, а като излагач теорията на доходите, на производствените разходи и на книжните пари; Кантйон не като предфизиократ или предлиберал, а като създател на доктрината на предприемача или на постепенното и нарастващото влияние, времево и пространствено, на производството на злато.”

Ако следваме логиката на приносите (според Еинауди) и ако добавим, че за една теория се съди дотолкова, доколкото тя дава възможност за нови анализи, можем да споделим, че става въпрос за това какво е дал и какво може да даде Посошков на икономическата и социалната мисъл.

Първо, той предлага оригинален анализ на стопанските основи и стопанската политика на абсолютната монархия, което дава възможност да се продължат теоретичните спекулации в посока, сходна с това, което Светлана Кирдина нарича “социалните матрици” и по-точно вертикалната матрица на руското стопанство. Тази вертикалност на матрицата на руската стопанска действителност е близка до друга концепция в съвременната руска литература - за “властта-собственост”, която пък от своя страна намира своите предтечи в рамките на идеите за азиатския начин на производство на Карл Маркс.

Второ, тясно свързано с първото, става въпрос за мястото и ролята на частната собственост в руската стопанска традиция. Както е известно, и до днес се спори доколко частната собственост е съвместима с тази особеност (грубо казано, Егор Гайдар срещу Владимир Путин).

Трето, редица интересни идеи могат да се търсят по отношение на връзката “модел на парите и паричната система – структура на властта”. Например характерът на парите и паричната система е тясно обвързан с характера на властта, в случая на Русия - с абсолютната монархия, в която има, общо казано, две нива: на монарха и на отделните индивиди. Средният слой - този на благородниците, на феодалите, на едрите производители, нещо типично за европейската система, в Русия липсва. В такъв властови режим вътрешните парите неминуемо са идеални - пари-знак, и само навън имат нужда да бъдат пълноценни - пари-стока.

Като четвърти интересен момент бих отбелязал идеите за борбата на институциите (вносни и местни, формални и неформални), за ролята на властта и православието - все проблеми, които присъстват и се повтарят периодично с определена острота в руската история. Така стоят нещата и днес, в постсъветския период. Русия отново е на кръстопът, отново има борба между познатите твърдения за самобитност или за универсалност на руското стопанство, която, както в книгата на Посошков, води или до теоретични крайности, или до “теоретичен хаотичен прагматизъм”.

Използвана литература:

Андрюшин, С. (2003). Начало пути: к истокам российской экономической мысли. - В: Абалкин, Л. (ред.). Очерки истории российской экономической мысли, Москва: "Наука", с. 62-83

Андрюшин, С. (2003). Практика реформирования денежного обращения России в истории российской экономической мысли. - В: Абалкин, Л. (ред.). Очерки истории российской экономической мысли, Москва: "Наука", с. 223-251.

Бекярова, К. (2008). Икономическата мисъл в Русия. От XVII век до началото на XX век. С.: УИ "Стопанство"

Булгаков, С. (2007 [1919]). История экономических и социальных учений. Москва: "Астрель".

Валеров, А. (2007). Становление денежно-кредитных отношений в древней Руси. - Вестник Санкт-петербургского университета, сер. 5, N 4, с. 111-118.

Волков, В. (2005). Силовое предпринимательство. Экономико-социологический анализ. Москва: Высшая Школа Экономики.

Демостенов, С. (1930). Проблемът за "международните" и "националните" пари въ литературата на XVI-XVIII векове. - Научен преглед, кн. 2.

Ключевский, В. (2003, [1884/1885]). История России. Специальные курсы. Москва: "Астрель".

Ключевский, В. (2004, [1884/1885]). История сословия России. Полный курс лекций. Минск: "Харвест".

Кирдина, С. (2003). Преемственность в российской экономической мысли: от Посошкова до институционализма. - В: Абалкин, Л. (ред.). Очерки истории российской экономической мысли, Москва: "Наука", с. 84-115.

Кулишер, И. (2004 [1925]). История русского народного хозяйства. Москва: "Социум".

Лодыжевский ([2005 [1886]). История русского таможенного тарифа. Челябинск: "Социум".

Платонов, Д. (1989). Иван Посошков. Москва: "Экономика".

Платонов, О. (1995). Экономика русской цивилизации, Москва: "Родник".

Юхт, А. (1994). Русские деньги от Петра Великого до Александра I. Москва: "Финансы и статистика".

Яковлев, А. (2006). Агенты модернизации. Москва: Высшая Школа Экономики.

Babelon, E. (1909). La théorie féodale de la monnaie. Paris: Académie des Inscriptions et Belles Lettres.

Brückner, A. (1878). Iwan Possoshkow. Ideen und Zustände in Russland. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.

Chambre, H. (1966). Pososhkov et le mercantilisme. - Cahiers du monde russe et soviétique, Vol. 4, N 4, p. 335-365.

Denis, H. (2008 [1966]). Histoire de la pensée économique. Paris: PUF.

Einaudi, L. (1956), "Charles Rist", Necrologie di Soci defunti nel decennio dicembre 1945-dicembre 1955. Roma: Accademia nazionale dei lincei.

- Etner, F.* (2006). Les historiens de la pensée économique. Paris: Economica.
- Fantacci, L.* (2005). La moneta. Storia di un'istituzione mancata. Venezia: Biblioteca Marsilio.
- Fantacci, L.* (2008). The Dual Currency System of Renaissance Europe. - Financial History Review (forthcoming).
- Fauci, R.* (2000). L'economia politica in Italia. Dal Cinquecento ai nostri giorni. Torino: UTET Libreria.
- Gide Ch., Ch. Rist* (2000 [1944]). Histoire des doctrines économiques, depuis les physiocrates jusqu'à nos jours. Paris: Dalloz.
- Gonnard, R.* (1935). Histoire des doctrines monétaires. Dans ses rapports avec l'histoire des monnaies. Tome I. Paris, 1935; Tome II, 1936.
- Harsin, M.* (1928). Les doctrines monétaires et financières en France du XVIe au XVIIIe siècle, ed. F. Alcan.
- Lavrin, J.* (1966). Yury Krizhanich. - Russian Review, Vol. 25, N 4, p. 369-389.
- Lewitter, L. R.* (1973). Ivan Tikhonovich Pososhkov (1652-1726) and the Spirit of Capitalism. - The Slavonic and the East European Review, Vol. 51, N 125, p. 524-553.
- Monroe, A.* (1923). Monetary theory before Adam Smith. Cambridge: Harvard University Press
- Murphy, A.* (2009). The Genesis of Macroeconomics. New Ideas from Sir William Petty to Henry Thornton. Oxford.
- Nenovsky, N.* (2009). On Money as an Institution. ICER WP N 12.
- O'Brien, B.* (1955). Ivan Pososhkov: Russian Critic of Mercantilist Principles. - American Slavic and East European Review, Vol. 14, N 4, p. 503-511.
- Pamuk, S.* (2000). A Monetary History of Ottoman Empire. Cambridge Studies in Islamic Civilization. Cambridge.
- Pipes* (2009 [2005]). Il conservatismo russo e i suoi critici. Saggio di cultura politica. Rubbettino: Soveria Mannelli.
- Raskov, D.* (2006). Credibility and gradualism in a monetary reforms: token copper coins in the 17th – early 18th century Russia. Conference on Institutional Research, December, Chicago, Illinois
- Tanaka, M.* (1966). The controversies concerning Russian capitalism. An analysis of the views of Plekhanov and Lenin. - The Kyoto University Economic review, Vol. 34, N 2, p. 21- 55.

19.XII.2009 г.